

Галина СВАРНИК (Львів)

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ВИДАВНИЧІ ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ

Для наукового дослідження життя, діяльності та творчості кожної видатної постаті історичні джерела відіграють визначальну роль. Ім'я Михайла Грушевського назавжди вписане в історію Наукового товариства імені Шевченка, Львівського університету, Львова, Галичини, всієї України. Зі Львовом і Галичиною пов'язано понад 30 років його життя й один із найпродуктивніших періодів творчості та ефективної організаційної праці над створенням української академічної науки.

Велике повернення історичній науці й загалом українського суспільства Грушевського почалося для нас, львівських архівістів, від легендарного виступу історика Ярослава Дашкевича¹ в київському історичному клубі “Спадщина” у грудні 1988 р., який відбувся напередодні Всеукраїнської археографічної наради, що зібрала археографів і джерелознавців з усієї України. Ми стали свідками “великої битви” за Грушевського між представниками офіційної історичної науки (В. Сарбей, Р. Симоненко) та майбутніми керівниками Археографічної комісії а згодом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (згаданим уже Я. Дашкевичем та П. Соханем, до яких приєднався С. Білокін). Потім у пресі ще з'явилося кілька статей проти Грушевського проте перелом уже відбувся. Історики й джерелознавці почали займатися спадщиною найбільшого історика України – спершу обережно, але з ентузіазмом, а з часом – усе впевненіше, ґрунтовніше і... критичніше. За цей час устигла з'явитися й низка перевидань творів Грушевського серед них “Історія України-Руси” в десяти томах та покажчик особових назв до цього твору, почало виходити капітальне 50-томне видання спадщини, видається серія епістолярію, вийшов том недрукованої літературної спадщини, не кажучи вже про різноманітну “грушевськіану”.

ЦДДА України у Львові, як одна з установ, де донедавна зберігалася частина рукописної і документальної спадщини Грушевського теж не залишався

---

¹ Опубл.: *Дашкевич Я.* Про Михайла Грушевського Доповідь львівського історика на засіданні товариства “Спадщина” у Києві в грудні 1988 року // Зустрічі. – Варшава, 1989. – Ч. 19 (1). – С. 188–197.

осторонь. У великому збірнику листування професора Кирила Студинського ми вмістили також 8 листів М. Грушевського – одного з його багатолітніх кореспондентів. Це стало поштовхом до підготовки окремого тому листів М. Грушевського до К. Студинського³, який вмістив 310 листів за 1894–1932 рр. Під оглядом публікації текстів це видання можна було б вважати зразковим, якби через брак коштів не довелося скоротити обсяг видання і вмістити майже третину листів у вигляді реґестів. Також через відсутність коментарів до текстів видання вийшло неповним.

Ще частина матеріалів Грушевського з фондів ЦДІАЛ опублікована іншими дослідниками: це листування⁴, щоденникові записи⁵, літературні твори⁶. Сподіваємося, незабаром побачить світ і сам каталог “Рукописів, документів і матеріалів Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові”, впорядкований Оксаною Мартиненкою підготований нами до видання у співпраці з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові*.

Відомості про листування, що вийшло друком в Україні до 2000 р., зібрані в довіднику Бориса Грановського “Михайло Грушевський – перший президент України, академік”⁷. З усього переліку опублікованого листування всього 25 позицій – це відкриті листи, вміщені в часописах ще за життя вченого, а більші збірки епістолярію вийшли до двох збірників: “Великий Українець”⁸ та “Листування Михайла Грушевського”, про яке мова нижче. До першого збірника увійшли листи Грушевського до радянських партійних діячів В. С. Косіора, Х. Г. Раковського, О. І. Буценка, до канадських українців та до І. Франка, Т. Починка й М. Возняка.

Натомість можемо говорити про київську археографічну школу, що від 1960-х рр. мала такого видатного археографа, як Іван Лукич Бутич, на досвіді якого змогло навчатися не одне покоління українських архівістів та публікаторів

² У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – 766 с.

³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 266 с.

⁴ *Кухар В.* Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДІА України у Львові // Український історик – Нью-Йорк; К.; Торонто Париж, 2002. – №1–4 (152–155). – С. 463–470.

⁵ *Грушевський М. С.* Щоденники (1883–1894) / Публ та прим. Л. Зашкільняка // Київська старовина – К., 1993. – № 3, 4, 5; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот до вид., перед сл., упор., комент та післям. Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 11–220.

⁶ Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Упоряд Г. Бурлака і А. Шацька – Нью-Йорк; К., 2000. – 412 с.

* Каталог вийшов друком див.: Рукописи документні матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові: Каталог / Упор О. Мартиненко, ред. Г. Сварник; наук ред. Я. Дашкевич. – Львів, 2005. – 220 с. (прим. ред.).

⁷ Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Упоряд Б. Грановський – К., 2001. – 388 с.

⁸ Великий Українець. Матеріали з життя й діяльності М. С. Грушевського / Упоряд А. П. Демиденко – К., 1992. – 542 с.

Київські дослідники активно працюють над публікацією “Епістолярної спадщини М. Грушевського” та “Епістолярної спадщини грушевськознавства”. Це, в першу чергу, досвідчені археографи Галина Бурлака, Ігор Гирич, Раїса Майборода та Всеволод Наулко. Два томи “Листування Михайла Грушевського”, підготовані цими упорядниками у співпраці й за редакцією президента УІТ Любомира Винара, вийшли в серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” у 1997 та 2001 рр. (Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто). Тут варто зазначити, що саме Українське історичне товариство, очолюване найавторитетнішим грушевськознавцем Любомиром Винарем, систематично займалося спадщиною Михайла Грушевського в еміграції й публікацією доступного на Заході епістолярію вченого у своєму періодичному органі “Український історик”, особливо активно – після проголошення незалежності України, коли відкрилися українські архіви. Тому капітальне багатотомне видання фактично поєднало багатолітній, напрацьований в Америці досвід у цій ділянці з джерельним багатством українських сховищ та ентузіазмом українських дослідників.

До першого тому, який впорядкувала завідувач Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ Галина Бурлака, увійшло 387 листів Михайла Грушевського з різних сховищ до 21 особи та до різних установ. Серед адресатів – Іван Нечуй-Левицький (21 лист), Олександр Кониський (21 лист), Іван Франко (55 листів), Сергій Єфремов (93 листи), Ольга Кобилянська (9 листів), Олександр Кандиба (О. Олесь) (76 листів), Іржі Полівка (11), Василь Доманицький (22 листи), а решту осіб представлено лише 1–3 листами. Частина листів Грушевського а саме до І. Франка⁹, О. Кониського та І. Нечуя-Левицького перед тим уже публікувалися самим упорядником у збірниках та наукових журналах. Викликає питання сам принцип відбору кореспондентів, а тим більше – п’яти установ: товариства “Зоря”, редакції “ЛНВ”, друкарні НТШ, Філологічної секції НТШ та канцелярії НТШ. З цих п’яти – лише перші два листи варті уваги, а решта є звичайними робочими записками Грушевського які до кожної з цих “установ”, якщо можна так назвати секцію й канцелярію НТШ, Грушевський писав десятками мало не щодня.

Листи розміщено за “авторським принципом (тобто добірками за адресатами) у хронологічному порядку (за хронологією першого листа з добірки)”. Застосування такого принципу має свої переваги й вади. Добре, що всі листи до однієї особи зібрано в одному розділі – це допомагає виразніше окреслити їхню проблематику. Натомість при цьому втрачається цілісне уявлення про час (можна сказати, що замість багатоголосого обговорення окремих проблем чи подій за хронологією маємо багато розрізнених діалогів – у виконанні лише одного голосу – про те саме питання, до яких читач повертається по декілька разів). Зрештою, хронологічний і анотований показчик зводять багато тем до купи й допомагають зрівноважити матеріал. Щоправда, це створює певні незручності для користувача й вимагає від нього більше зусиль.

---

⁹ У збірн.: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського – С. 224–260; в ін. виданнях.

Що стосується самих текстів, вони подаються за автографами, без купюр і стилістичного редагування. Як вказує упорядник, в основному збережено правопис оригіналу. Непослідовне написання прізвищ самим Грушевським і, слідом за автором, – передача їх упорядником, та не лише, як сказано у передмові, “іншомовних” (Ібсен – Ібзен), а й українських (Залізник – с. 224–227, Зелізник – с. 106, і Желізник – с. 118) не викликає особливих запитань, проте, мабуть, варто було б винести ці варіанти в анотований покажчик і прокоментувати. Не зовсім послідовні й засади передачі мови автора (світло → сьвітло, але розвиткові → розвиткові – с. 105–106, Вас → вас – с. 219, інтелігентського → інтелігентського – с. 214). Іншомовні назви й цитати передаються з багатьма помилками і далеко не завжди перекладаються. Це, зокрема, зумовленою віддаленістю упорядника від галицької мовної стихії (наприклад, слово “діспозицій” відчитане, як “діспорцій” – с. 219–220) тощо. Незалежно від зауважених огріхів видання все ж підготовлене солідно й фахово.

Другий том з цієї серії викликає більше запитань. Він включає повне листування М. Грушевського з М. Біляшівським і Ф. Вовком, а також листи В. Дорошенка і В. Липинського до М. Грушевського іншими словами на близько 100 листів самого Михайла Сергійовича припадає близько 250 листів до нього. Коли двостороннє листування “лист – відповідь” можна лише вітати, оскільки така засада дає змогу найповніше подати матеріал, який складає єдиний комплекс, то в тому під заголовком “Листування Михайла Грушевського” подавати лише листи осіб, хоча б і таких видатних, як Дорошенко та Липинський, до Грушевського, видається недостатньо переконливим. По-перше, кореспонденція самого Грушевського ще далеко не вичерпана й передусім, мабуть, варто публікувати саме двостороннє листування (у випадку, коли воно доступне) та листи Михайла Сергійовича, а вже тоді залучати кореспонденцію осіб з кола Грушевського. Схоже, упорядники просто використали вже підготований раніше матеріал, який нашвидкуруч організували в одну книгу. Помітна відсутність єдиного редактора тому, хоча й, як завжди, є передмова редактора серії “Епістолярних джерел” Любомира Винара.

Навіть побіжний погляд на чотири розділи дозволяє зауважити різні археографічні засади, застосовані упорядниками в підході до передачі текстів. Так, Раїса Майборода, не зважаючи на задеклароване прагнення “максимального збереження особливостей авторської лексики та синтаксису”, обґрунтовує *основні* випадки змін правопису, вживаного у листах, аж у 19 пунктах. Хоча більшість упроваджених змін видаються справді доречними, проте не з усіма можна погодитися. Так, скажімо, виправляти назву “Літературно-наукового вістника” на “вісник” видається сумнівним осучасненням. Адже знаємо, що історія української преси знала цілий ряд і “вістників”, і “вісників”. Специфічною виноскою в цьому розділі є часто повторюване: “На аркуші сліди від дироколу” та “На аркуші сліди дироколу” (?).

Другий упорядник, Всеволод Наулко, не надає особливої ваги засадам передачі текстів. Дослідник декларує “збереження авторського написання, за винятком окремих фонетичних норм” (“його” замість “ёго” в листах Вовка).

Автором передмови до листів Володимира Дорошенка є сам редактор серії, який висуває аж три гіпотези про те, де можуть зберігатися листи Грушевського до Дорошенка: 1) в матеріалах якогось архівного фонду Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ, або були втрачені, коли передавалися туди після війни; 2) Дорошенко взяв із собою листи Грушевського на еміграцію і мав їх в Америці; на користь цієї гіпотези свідчить цитування Дорошенком листів Грушевського у своїх еміграційних статтях; 3) існує можливість, що листи Дорошенка і Грушевського знаходяться в архіві ВУАНу Києві, але наразі їх не віднайдено. Від себе зазначимо, що архів Володимира Дорошенка зберігається в Літературному архіві-музеї чеської літератури в Празі (Старе Гради). Фонд довго був неопрацьований, але, наскільки нам відомо, саме з листами Грушевського працював останніми роками відомий чеський україніст Богдан Зілінський. Про принципи передачі текстів листів Дорошенка не сказано нічого ані автором передмови Любомиром Винаром, ані упорядником Галиною Бурлакою, хоча в цьому випадку можна припустити, що дослідниця працює за тими самими правилами, що й у першому томі.

У коментарях до листів, розміщених наприкінці книжки, також застосовано різні засади: лише другий і третій упорядники подають відомості до кожного листа про те, чи лист публікується вперше за автографом, чи вже публікувався раніше. Хоча з передмови до листів Липинського й видно, що частина їх уже була друкована, на це у примітках нема жодних вказівок. Та й самі примітки до всіх чотирьох розділів також не уніфіковано.

Треба сподіватися, що наступні заплановані томи:

- 1) листи-відповіді письменників, літераторів і співробітників М. Грушевського (друга частина першого тому) – упорядник Галина Бурлака;
- 2) листування Михайла Грушевського з Мироном Кордубою – упорядник Олег Купчинський;
- 3) листування Олександра і Михайла Грушевських – упорядник Ігор Гирич, – та інші томи, які УІТ планувало видавати щорічно, уникнуть недоліків попередніх і розвинуть їх досягнення.

Взятися за цей огляд мене спонукали два найновіших зразки львівської археографічної школи. Йдеться про видання того самого комплексу епістолярію, який готувався паралельно, хоч і незалежно одне від одного, й майже одночасно з'явився у Львові. Це «Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933)». Правду кажучи, цією назвою їхні спільні риси, здається, й вичерпуються. Перше видання Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, упорядник Роман Дзюбан¹⁰. Друге – Львівського національного університету ім. Івана Франка спільно з Інститутом франкознавства, упорядник Наталія Ощипок¹¹.

До позитивів першої книги слід віднести загальну культуру видання, дотримання всіх елементів археографічного оформлення листів, включно зі

¹⁰ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор Р. Дзюбан; відп. ред. серії Л. Головата – Львів, 2004. – 153 с.; іл.

¹¹ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського / Упоряд. передм. та комент Н. Ощипок; відп. ред. В. Корнійчук – Львів, 2004. – 159 с.

словничком рідковживаних та іншомовних слів, іменним та географічним покажчиками та нечисленними, зате якісними ілюстраціями. Художньо оформлення, здійснене знаним львівським митцем Юрком Кохом, вирізняє цю книжку серед інших згаданих видань.

До позитивів другої належить передмова, яка містить досить докладну біографічну розвідку про Михайла Мочульського на тлі історії містечка Миколаєва над Дністром, звідки він походив, та літературознавчу характеристику його творчості. На жаль, автор публікованих листів Михайло Грушевський згадується в передмові лише побіжно, упорядник, здається, навіть не здогадується, що родини Грушевських і Мочульських були споріднені між собою. У той же час родині Коренців, з якої походила хресна мати М. Мочульського присвячено розлогіий абзац. До кожного листа окремо подано коментарі. Хоча доречніше було б, мабуть, умістити словничок малозрозумілих слів і виразів, вигаданих самим упорядником.

Кількість опублікованих листів також відрізняється. Р. Дзюбан публікує 120 листів – усі датовані упорядником, принаймні в межах року. Скрізь зазначено, на підставі чого здійснено датування. До кожного листа подано докладну легенду, яка включає номер фонду, опису, справи, аркушів, вид поштового відправлення, адресу, поштові штемпелі тощо.

Н. Ощипок вміщує лише 116 листів, з них 7 – недатованих, розміщених упереміш з датованими (наприклад – № 107 (недатований, 1928?), № 108 (недатований, між 1928–1929 рр.), № 109 (лист від 18.09.1932), № 110 (недатований, ?, в коментарі – “напевно, слід датувати 1914 р.”), № 111 (лист від 12.1933, без початку?), № 112 (недатований, в коментарі – “міг бути написаний навесні 1917 р.”)) і т. д. Окрім зазначення в передмові, з якої справи взято листи, більше жодної вказівки, які саме аркуші і в якому порядку публікує упорядник, нема. Тому й датування стрибає від 1932 р. до 1914 і зворотньо. Але оскільки тексти листів здебільшого вийшли безглузді, то відсутні додаткові підстави для їх датування (поштових штемпелів упорядника взагалі не розглядає). Існування старого й нового стилів датування обмежується лише першим листом.

Щоб проілюструвати два тексти (один – написаний М. Грушевським й опублікований Р. Дзюбаном, інший – здебільшого вигаданий Н. Ощипок), наведемо кілька прикладів:

Р. Дзюбан

№ 1 14 січня (1 січня) 1901, Львів

Колись-то прислали Ви **копії** грамот м. Миколаєву, кілька разів збирався за них Вам написати, аж **тепер** зібрався. Документи сі не дуже інтересні, з біди їх можна б надрукувати, але далеко б було ліпше, якби до них додати **витяги** з **магістратських** книг і документів парохіяльних, про котрі Ви згадували.

Н. Ощипок

1. Лист від 1 (14).01.1901. Львів

Колись-то прислали Ви **мені тих** грамот Миколаєву, кілька разів збирався Вам за них написати, аж **раз** зібрався. Документи сі не дуже інтересні, з біди їх можна б надрукувати, але далеко б було ліпше, якби до них додати **виписки** з **магістратурних** книг і документів парохіяльних, про котрі Ви згадували.

Чи не мали б Ви спромоги **й охотиз** книги засудів **витягнути цікавіше**, н[а]пр[иклад]: процеси про чарівництво, безбожності образу релігії, **спори** на національним **підкладі**, засудина смерть – такі процеси треба б **виписати** на осібних картках, **вповні** – коли вони **невеликі**, **в скороченню** – коли дуже великі.

З книги “Zalob” etc. можуть бути **інтересні устави цехів**, інвентарі міщанського майна (де є **побутові річи** – убрання, книги, начиння), знов таки документи з національною **закраскою**.

З актів парохіальних **ті** особливо, що **дотикають організації брацтва, книг, становища домів**, церковних доходів

Коли **робить** трудність **якась** **статя** про се, то можете **обмежитися самими копіями** (з **такими** коментарями в картках які **сьте** подали).

Якби не могли **взяти** тепер, чи в **близькім** часі того зробити, то **б[удьте] ласкаві** коротенько мене сповістити.

Здоровлю Вас!

Щиро прихильний М. Груш[евський].

ЦДІА України у Львові. – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1, лист на друкованому бланку Наукового Товариства імені Шевченка

№ 2 [1905, Львів]

Високоповажаний Пане!

Поставленне питання польського на основі етнографічній, як ставите Ви її, говорячи про організацію російської Польщі в границях **сучасної етнографічної території*** – уважаю **одинокую справедливою і реальною**, себто **і можливою до здійснення** дорогою до розв'язання сього питання. Сей постулят автономії

Чи не мали б Ви спромоги **найти** з книги засудів **і витягти найцікавіше**, напр: процеси про чарівництво, безбожність і образу релігії, **стани** на національним **підході** засудина смерть – такі процеси треба б **відписати** на осібних картках, **коли вповні великі**, **в стисненні** – коли дуже великі.

Книги церковні можуть бути поділені на інвентарі церковних уділів, інвентарі міщанського майна (де є **побут** – убрання, книги, начиння), знов таки документи з національною **закраскою**.

Закрів парохіальних особливо, що **виражають документи братства**, церковних доходів

Коли **робимо** трудність **якоїсь сфери** про се, то можете **скористатися іншими книжками** (з **даними** коментарями в картках які **вже** подали).

Якби не могли **се зробити** тепер, чи в **ближчім** часі того зробити, то **б ласкаво** коротенько мене сповістити.

Здоровлю Вас

Щиро прихильний
Мих. Грушевський

112. Лист (недатований, писаний не Грушевським, а тільки підписаний ним). Датований за змістом: Весна, 1917 р.

Високоповажний пане!

Поставленне питання польського на основі етнографічній, як ставите Ви її, говорячи про організацію російської Польщі в границях сучасної етнографічної території – уважаю **одинокую справедливою і реальною**, себто **неможливою здійснення** дорогою до розв'язання сього питання. Сей постулят авто-

на територіально-етнографічній підставі в моїм переконанні **спирається на натуральнім праві кожної** одиниці й суспільності на устрій найбільше **приладжений** до її потреб, а не на основах історичних чи міжнародно-правних.

Маю то переконання, що принцип національної автономії на територіально-етнографічній основі ма[є] бути положений в основу **перестрою цілої** Росії, як одна з першорядних умов її раціонального устрою. Перестрій її в сім напрямі в федерацію автономних тіл, організованих на **національно-територіальній** основі (в етнографічних границях), з забезпеченням прав меншостей, не тільки розв'язав би національне питання в ній, але незвичайно користно міг би вплинути на **відносини європейські, на полагожденне** національних відносин в **інших** державах сим принципом національної автономії і на ослабленне міжнародного напруження і мілітарного устрою. А чи буде зв'язь сих автономних тіл в Російській федерації сильніша, чи слабша, **се** буде залежати від тих будучих відносин – **внутрішніх** (економічних, в першій лінії) і міжнародних, яких не берусь **предвиджувати**. Подиктує то **власний інтерес** тих поодиноких автономних тіл.

З глибокою повагою
М. Грушевський

Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 134–134зв., лист. Дата встановлена за змістом

№ 3. [Бл. 1907, Львів]

Дуже дякую, **високоповажаний** Добродію за прислане! Оповідання **Бирчака** просив би дати ще комусь – може п[анові] Гнатюку – до перечитання. Від всіх Вам привіт і поздоровлення з святами – вже недалекими.

Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 136, записка. Датується приблизно за змістом

номії на територіально-етнографічній підставі в моїм переконанні **оправдається на натуральнім праві**. Кожної одиниці й суспільності на устрій найбільше **приладнений** до її потреб, а не на основах історичних чи міжнародно-правних.

Маю то переконання, що принцип національної автономії на територіально-етнографічній основі має бути положений в основу **переустрою** цілої Росії, як одна з першорядних умов її раціонального устрою. Перестрій її в сім напрямку в федерацію автономних тіл, організованих на **нац.-тер.** основі (в етнографічних границях), з забезпеченням прав меншості, не тільки розв'язав би національне питання в ній, але незвичайно користно міг би **плинути на налагожденне** національних відносин в **певних** державах сим принципом національної автономії і на ослабленне міжнародного напруження і мілітарного устрою. А чи буде зв'язь сих автономних тіл в Російській федерації сильніша, чи слабша, **а** буде залежати від тих будучих відносин – **внутр.** (економічних, в першій лінії) і міжнародних, яких не берусь **представляти**.

Подиктує то **власні манери** тих поодиноких автономних тіл.

З глибокою повагою М. Груш

115. Лист (недатований).

Дуже дякую, **Високопов**. Добродію за прислане! Оповідання **Турчака** (*особу встановити не вдалося*) просив би дати ще комусь – може п. Гнатюку до перечитання. Від всіх Вам привіт і поздоровлення **зі** святами, вже недалекими.

№ 44. 15 березня (2 березня) 1916,
[Казань]

Остання картка від Вас, дорогий М[ихайло] М[ихайлович], була з 21. II, і разом з нею дістали ми і посилку Вашу з 9. XI, про се я сповістив Вам тоді ж, 25. II.

Рецензії Ваші післав до Москви, просячи частину дати до “Укр[аинской] Ж[изни]”, частину до “Наук[ового] Збірника”.

Відти несподівано дістав лист Дмитра (розминувся з моїм), що приїхав “в справах службових і літературних” на якийсь час і сподівається довести до виходу “Наук[ового] Зб[ірника]” II; кляне моск[овські] друкарні – далі хочуть друкувати в Києві.

Здається писав Вам про ляконічну звістку. “Основа” закрита”?

В Петерб[урзі] ладять Рос[ійський] збірник “Україн[ської] літератури” – перекладів з вступ[ною] статтю істор[ичною] (моєю) і літературною (Єфр[емова]); вірші має перекладати, або Бунін, або Брюсов!

Всі Вас витають!

М. Г.

Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 42–42зв., поштівка, штампель: КАЗАНЬ СУКОН. СЛОБ. 3.3.16., адресовано: “Въ г. Буинскъ, Симбирской губ[ернии], д[омъ] Евдокимова. Е[го] В[ысокородию] Михаилу Михайловичу Мочульскому”.

№ 118. 26 грудня 1932, [Москва]

Дорога Ольдзуню. Дякую за лист і новини.

“Le rouge et le noire” Мамуся вже прочитала і тепер читаю я langsam u[nd] bebächtig, по-перше, щоб на довго стало, по-друге, що конкурує мені з тим устна жебрацька література, яку я в міру можливостей підчитую, по-третє, тому що

39. Лист від 2.03.1916 (картка)

Остання картка від Вас дорогий М. М., з 21.02, і разом з нею дістали ми і посилку Вашу з 9.09, про се я сповістив Вас раніш, 25.02.)

Недавно несподівано дістав лист Дмитра (розминувся з моїм), що приїхав “в справах службових і літературних” “не лишиться” і сподівається довести до виходу “Наук. Збірн.” II; кляне моск. другий – далі хочуть друкувати в Києві.

Здається писав Вам про сенсаційну звістку. Я слова (нерозбірливо – Н. О.) закрита”?

А Петерб. радять Рос. збірник “Україн літератури” – перекладів з вступ. статтю істор. (мене) і літературною (Єфр.); вірші має перекладати або Бунін, або Брюсов!

116. Лист з 25.12.1933

Le range (нерозбірливо – Н. О.) Мамуся вже прочитала і тепер читаю я langsam u[nd] bedachtig, по-перше, щоб на довго стало, по-друге, що конкурує мені з тим кожна жебрацька література, яку я в міру можливостей почитую, по-

сього вимагає **скондензована манера** автора

Ті його маленькі розділки властиво великі глави, по кожній **мінється вид цілої ситуації**, як і від яких **небудь** великих **капітелях** В[альтера] Скота.

Властиво дуже модерний письменник, як се мені памятно і з його італійських новел **“L’abesse de Castro”** і ін[ших], що я читала колись дуже давно. Але коли він сам себе описує, то тим гірше: його **герой est un triste sire!**

№ 76. 25 жовтня (12 жовтня)
[1916, Москва]

Яким чином міг **Тр[етяк]** писати про **гімназії в Городку Коломиї** – він же за межею? чи ні?

№ 77. 31 жовтня (18 жовтня)
1916, [Москва]

На **“Промінь”** є вже дозвіл формальний.

Поза сумнівом, заміна одних слів і прізвищ на інші може призводити до дуже несподіваних ситуацій. Так, журнал “Основа” у пані Ощипок перетворюється на Моріса Ястрова, журнал “Промінь” – на Проскурівну, Третяк – на Тургенєва, Петрицький – на Перетца і відповідно до цього коментується. Наприклад, Проскурівна, на яку є “форм. дозвіл”, виявляється українською письменницею, матір’ю М. В. Семенка, яка друкувала свої оповідання в “Рідному краї”.

Якщо таким чином виглядають українські тексти, то, мабуть, не варто дивуватися тому, що з іншомовними висловами, які охочевживав Грушевський, відбуваються ще дивовижніші трансформації. Наведемо кілька прикладів:

“Le rouge et le noire” – “Червоне і чорне” (франц.) – роман **Фредеріка Стендаля**.

...langsam u[nd] bebächtig – **Повільно і думаючи** (нім.).

...колитак вірно вгадала нашу **sweater not** – **Брак светрів** (англ.).

...ausgenommen “unsere **Dumen**” – **За винятком “наших дум”** (нім.).

...nach alt ländlichem Brauch – **За старим сільським звичаєм** (нім.).

...(letzteres artig dazugedichte) – **Останній чемно до цього звіршований** (нім.).

третє, тому що **сього** вимагає **сконцен-трування мого** автора.

Ті його маленькі розділки властиво великі глави, по кожній **липляться від цілої ситації**, як і в яких **небудь** великих (*нерозбірливо* – Н. О.) В. Скота.

Властиво дуже модерний письменник, як се мені памятно і з його італійських новел **L’ebesse de camo** і ін., що я читала колись дуже давно. Але коли він сам себе описує, то тим гірше: його **край** (*нерозбірливо* – Н. О.)

71. Лист від 12.10.1916

Яким чином міг **Тр. (Тургенєв)** писати про (*нерозбірливо* – Н. О.) **город, Кол.** – він **ще** за межею чи ні?

72. Лист від 18.10.1916 (картка)

На **Проск.** – (*Проскурівну*) є вже дозвіл форм.

Le range (*нерозбірливо* – Н. О.) – в розпорядженні (франц.).

...langsam und bedächtig – **повільно і обережно** (нім.).

...колитак вірно вгадала нашу **swenter** (*нерозбірливо* – Н. О.).

...ausgenommen unsere **Duft** – “незів’ялі пахоці” (нім.).

...nach alt ländlichem Brauch – **В старій землі пустотливий звичай** (нім.).

...(letzteres artig dazugedichte) – **на-останок гречно назавжди** (нім.).

“L’abesse de Castro” – *“Абатиса замку”* (франц.) – новела Вальтера Скотта.

його **герой est un triste sire!** – *Бідолаха* (франц.).

L’ebesse de camo – *зсередини.*

його **край** (*нерозбірливо – Н. О.*).

Як бачимо, деяким археографам особливо гарно вдаються іншомовні вирази. Завдяки цьому тексти Грушевського часами набувають фантасмагоричного вигляду. Невідомо лише, чи велика це втіха для “грушевськознавства”?